

Introduktion til tema: Økonomiske teorier og miljø

MOGENS HANSEN

Abstract

Som nævnt i indledningen indeholder dette nummer af POLIS en række artikler om økonomisk teori i relation til miljø og klima. Hensigten med disse artikler er at lægge op til en fagdidaktisk debat om økonomiundervisningen og behovet for at udvikle denne både i forhold til den nødvendige teoripluralisme og for at sætte undervisningen i miljø- og klimaproblemer i perspektiv. I det følgende bringes en kort introduktion til temaet.

Økonomisk teori – neoklassisk og heterodoks økonomisk teori

Hvordan skal bæredygtighed og grøn omstilling inddrages i økonomiundervisningen?

Som påvist i indledningen har bæredygtighed ikke nogen særlig fremtrædende placering i lære- og læseplanerne for samfundsfag, men i og med at temaet primært er placeret inden for økonomiområdet, er det trods alt oplagt at få en faglig og fagdidaktisk diskussion om, hvordan dette konkret skal foregå. Det er emnet for det følgende.

I de gængse økonomibøger omtales temaet kortfattet og kun i meget begrænset omfang i forhold til den overordnede diskussion blandt økonomer om forskellige opfattelser af sammenhængen mellem miljø og økonomi. Ser man på nogle af de mest udbredte lærebøger i økonomi (Graves Sørensen, 2022; Andersen og Skött, 2021), inddrager disse kort spørgsmålet om økonomisk vækst og miljø i enkelte kapitler, mens den overordnede tilgang til økonomien primært befinder sig inden for det, man kan kalde den mainstreamøkonomiske eller neoklassiske tradition (Cato, 2021; Hansen, 2020). De økonomiske teorier,

der samlet går under betegnelsen heterodokse økonomiske teorier (se nedenfor), herunder økologisk økonomi, har en relativt perifer status i lærebøgerne. Det skal dog nævnes, at der blandt de nyeste undervisningsbøger (Isaksen, 2022) er en tendens til i højere grad at inddrage forskellige økonomiske paradigmer, ikke mindst i forhold til bæredygtighedsdiskussionen.

Det er ambitionen med de artikler, der bringes i dette nummer, at den fagdidaktiske diskussion kan bredes ud og gives perspektiv, så både bæredygtighed og teoripluralisme får en mere central placering i samfundsfagsundervisningen fremover.

Lidt forenklet kan man opdele de vigtigste økonomiske teorier på følgende måde:

*Økonomiske teorier – en oversigt**

Neoklassisk økonomisk teori	Heterodokse** økonomiske teorier
Mainstreamøkonomi	Post-keynesianisme
Miljøøkonomi	Økologisk økonomi
	Kritisk økonomisk teori

Hvad er det så, der adskiller disse forskellige økonomiske teorier fra hinanden, blandt andet med hensyn til hvordan økonomien skal indrettes for at løse miljø- og klimaproblemerne? Dette belyses i det følgende.

Den neoklassiske økonomi, hvis oprindelse kan spores tilbage til den såkaldte marginalistiske revolution inden for den økonomiske tænkning i 1870'erne (Hansen, 2020), bygger på en række fundamentale antagelser om menneskers økonomiske adfærd.

Menneskers økonomiske adfærd bestemmes ud fra den enkeltes ønske om nyttemaksimering. Som udgangspunkt betragtes det enkelte individ som en rationel aktør, der træffer sine økonomiske beslutninger ud fra et ønske om at maksimere sin nytte. Det er denne opfattelse, der kommer til udtryk i begrebet *homo economicus*. Forudsætningen for, at den enkelte kan træffe sine rationelle økonomiske beslutninger, er ifølge den

* Oversigten er ikke dækkende, da de heterodokse teorier også omfatter blandt andet feministisk og institutionel økonomisk teori

** Selve begrebet heterodokse økonomiske teorier dækker over en række teorier, der står i modsætning til den dominerende mainstream-økonomi.

neoklassiske økonomi, at priserne fastsættes ud fra udbud og efterspørgsel, da dette sikrer, at den enkelte frit kan vurdere, til hvilken pris man vil købe for at sikre sin maksimale nytte.

Markedsøkonomien vil med Adam Smiths ikoniske begreb ”den usynlige hånd” sikre den maksimale effektivitet i fordelingen af samfundets ressourcer. Statens opgave bliver at sikre, at markedsøkonomien får optimale vilkår ved blandt andet at sikre den private ejendomsret, fri prisdannelse og frihandel og i det hele taget betingelserne for, at de økonomiske aktører kan handle på en måde, der sikrer deres maksimale nytte. Med et nutidigt begreb kan man karakterisere den neoklassiske økonomiske teori som en teori, der skal sikre konkurrencestaten. Den økonomiske politik har til hensigt at sikre optimale konkurrencevilkår og sikre, at markedsmekanismerne fungerer. Et helt centralt træk i den neoklassiske økonomiske teori er, at markedsøkonomien på sigt vil sikre ligevægt i økonomien, for eksempel mellem udbud og efterspørgsel af varer og overskud af eller mangel på arbejdskraft på arbejdsmarkedet.

Forstyrrelser i markedsøkonomien – de såkaldte markedsfejl – vil give anledning til uligevægt i økonomien, for eksempel i form af inflation eller arbejdsløshed. Derfor understreger den nutidige neoklassiske økonomiske teori også behovet for regulering for at rette op på markedsfejlene. Dette gælder ikke mindst inden for miljø og klima, der betragtes som alvorlige markedsfejl, som det er nødvendigt at modgå med reguleringer, der først og fremmest skal bestå i økonomiske incitamenter i form af eksempelvis afgifter på forurening (se også nedenfor). Den neoklassiske økonomi afviser således ikke på nogen måde, at staten kan gribe ind i økonomien, men først og fremmest med det sigte at rette op på markedsfejl.

Anskuer man den neoklassiske økonomi med mere viden-skabsteoretiske briller, kan denne karakteriseres som udtryk for metodologisk individualisme og metodologisk instrumentalisme (Lawson, 2016; Hylmö, 2016). Den metodologiske individualisme består i, at økonomiske fænomener forklares ud fra den enkelte aktørs adfærd (mikroøkonomisk perspektiv), og at de makroøkonomiske sammenhænge principielt består i en aggregering af aktørernes valg.

Den metodologiske instrumentalisme består i, at aktørernes økonomiske adfærd betragtes som udtryk for disses rationelle valg og dermed udtryk for aktørernes præferencer.

Hvis man som eksempel ser på den traditionelle fremstilling af udbud og efterspørgselskurver, som man kender det fra lærebøgerne, kan man tydeligt se, at udgangspunktet er både den metodologiske individualisme og instrumentalisme. Kurverne giver mening, fordi de forudsætter, at den enkelte aktør reagerer rationelt på ændringerne i udbud og efterspørgsel.

Et sidste karakteristisk træk ved den neoklassiske økonomi er dens udbredte brug af økonomiske modeller og matematik. Baggrunden for dette er ønsket om en så høj grad af præcision som muligt i de økonomiske argumenter og dermed også ønsket om at udvikle generelle økonomiske sammenhænge, der principielt gælder i alle sammenhænge.

I didaktisk sammenhæng fordrer denne opfattelse af økonomien, at man i undervisningen dels lægger meget vægt at forstå de økonomiske aktørers adfærd som udtryk for rationelle valg på basis af fuld forståelse af de økonomiske mekanismer i markedsøkonomien, dels lægger op til en forståelse af de økonomiske sammenhænge, hvor de markedsøkonomiske mekanismer vil resultere i ligevægt på markederne. Samtidig skal økonomiske ubalancer som eksempelvis arbejdsløshed og inflation ses som udtryk for såkaldte markedsfejl, dvs. at der er sket en forvriddning af de markedsøkonomiske mekanismer. I didaktisk sammenhæng er det derfor vigtigt – ud fra en neoklassisk tankegang – at eleverne både får en forståelse af markedsøkonomiens principper, hvilke konsekvenser markedsfejl har for økonomien, og hvordan staten kan gribe regulerende ind inden for en markedsøkonomisk ramme.

Den neoklassiske økonomi karakteriseres ofte som mainstreamøkonomi. Dette dækker over, at denne økonomiske opfattelse stort set enerådende dominerer den økonomiske tænkning på de økonomiske uddannelser og dermed også i ministerier, Det Økonomiske Råd og andre toneangivende økonomiske institutioner.

Selv om denne teori er langt den mest udbredte, eksisterer der en række alternative økonomiske teorier, som kan samles under betegnelsen heterodokse økonomiske teorier. I dette nummer af POLIS bliver tre af disse præsenteret: post-keynesiansk økonomisk teori, økologisk økonomisk teori og kritisk økonomisk teori. Selv om disse er indbyrdes forskellige (se nedenfor) har de en række ting til fælles.

De er enige om, at der er en række problematiske sider i den neoklassiske økonomi, der har som konsekvens, at både analysen af den økonomiske udvikling og forslagene til økonomisk politik indeholder en række grundlæggende problemer.

Alle tre teorier sætter spørgsmålstejn ved den neoklassiske økonomis tiltro til markedsøkonomien som den mest hensigtsmæssige og mest effektive måde at indrette det økonomiske system på, ligesom de sætter spørgsmålstejn ved teoriens tiltro til, at markedsøkonomien på sigt vil skabe ligevægt i de økonomiske sammenhænge.

Den post-keynesianske teori (Jespersen, 2020) bygger i sagens natur på den keynesianske teori, som den blev udviklet af Keynes i 1930'erne. Keynes afviste allerede i 1930'erne, at en fri markedsøkonomi i sig selv ville sikre ligevægt i økonomien (for eksempel fuld beskæftigelse). Han mente tværtimod, at en økonomisk krise ville have en selvforstærkende effekt, fordi den samlede effektive efterspørgsel i samfundet som følge af arbejdsløsheden ville falde. Derfor er det nødvendigt med en ekspansiv finanspolitik i økonomiske krisetider for at skabe forudsætninger for en fornyet økonomisk fremgang.

Selv om Keynes grundlæggende var tilhænger af en markedsøkonomi, afviser han således, at denne er selvregulerende. Det er nødvendigt med en aktiv statslig økonomisk politik. I den keynesianske opfattelse afviser man også, at de økonomiske sammenhænge kun skal ses som en aggregering af de økonomiske aktørers adfærd i et mikroøkonomisk perspektiv. Det er nødvendigt at anlægge et makroøkonomisk perspektiv, for eksempel i form af den samlede effektive efterspørgsel i samfundet, for at forstå eksempelvis de økonomiske kriser.

Post-keynesianerne, som i dette nummer af POLIS er repræsenteret ved Jesper Jespersen, bygger videre på Keynes' kritik af den neoklassiske økonomi og lægger blandt andet vægt på, at den omfattende liberalisering og globalisering af økonomien har skabt nye alvorlige ubalancer i økonomien, som vi for eksempel så det ved finanskrisen i 2008 og i form af den stigende økonomiske ulighed. En endnu mere grundlæggende kritik bliver rejst fra den økologiske økonomiske teori. Her fremføres det, at når den neoklassiske økonomi bygger på, at økonomisk vækst i form af stigende BNP er nødvendigt og ønskeligt, har de ikke blik for de såkaldt planetære begrænsninger i form af både

brug af ressourcer og forurening. Markedsøkonomien har således som konsekvens, at det økonomiske system de facto undergraver de naturmæssige betingelser for menneskets liv på jorden. Den økologiske økonomiske teori afviser ikke, at markedsøkonomien kan fungere i en lang række sammenhænge, men det er nødvendigt med en klar anden prioritering end den nuværende økonomiske vækst i form af for eksempel statslige reguleringer af vores forbrug.

Den kritiske økonomiske teori (Borgnäs, 2016; Dragsted 2021) går et skridt videre og er endnu mere kritisk over for markedsøkonomien som økonomisk styringsmodel. Hvor både post-keynesianerne og den økologiske økonomiske teori til en vis grad accepterer markedsøkonomien som en væsentlig del af økonomien, mener de kritiske økonomer, herunder ikke mindst de, der er direkte inspireret af marxismen, at det er selve markedsøkonomien, der er problemet som årsag til de tilbagevendende økonomiske kriser, miljø- og klimakrisen og den stigende ulighed. Svaret for deres vedkommende er ikke en total afvisning af, at markedsøkonomien kan være en effektiv fordelingsmekanisme på en række områder, men skal problemerne for alvor løses, må man gøre op med det vækst- og profitmotiv, der er helt grundlæggende for en kapitalistisk økonomi, og udvikle andre ejendomsformer – i form af eksempelvis offentlige virksomheder, fællesejede virksomheder og andelsorganiserede virksomheder. Med andre ord skal der gennemføres en række radikale samfundsforandringer for at løse de problemer, som skyldes den nuværende form for markedsøkonomi.

Ser man lidt mere overordnet på de heterodokse økonomiske teories kritik af den neoklassiske, mainstreamøkonomiske teori, er der ud over en forskellig grad af skepsis over for markedsøkonomien en række forhold, der springer i øjnene.

For det første afvisningen af homo economicus-tankegangen og dermed troen på det rationelt handlende individ som det centrale i den økonomiske forståelse. Videnskabsteoretisk tilslutter de heterodokse økonomiske teorier sig mere den kritiske realisme som alternativ til den metodologiske individualisme, der præger den neoklassiske økonomiske teori. Ifølge den kritiske realisme skal enhver økonomisk analyse inddrage de samfundsmæssige strukturer for eksempel i form af økonomisk

ulighed, magtforhold, relationer på arbejdsmarkedet og køns-mæssige forskelle.*

Dette indebærer også, at den præcision og matematiske nøjagtighed, man møder i den neoklassiske økonomiske teori i form af modeller og avanceret matematik, ifølge de forskellige heterodokse teorier ikke giver særlig meget mening, når de økonomiske forhold påvirkes af de samfundsmæssige forhold, magtrelationer m.m., idet disse i sagens natur er foranderlige blandt andet som følge af samfundsmæssige konflikter. Dertil kommer, at den kompleksitet, der præger den globale økonomi i dag, gør det meget vanskeligt, for ikke at sige umuligt, at forudse, hvordan økonomien overhovedet vil udvikle sig, og hvordan økonomiske indgreb faktisk kommer til at virke.

Derfor er det også et fælles kritikpunkt hos de heterodokse økonomiske teorier, at økonomien mere har en tendens til at bevæge sig mod uligevægt i form af økonomiske kriser, miljø- og klimaproblemer, stigende ulighed m.m. end den ligevægt, som den neoklassiske økonomiske teori hævder: Dette vil være konsekvensen af en markedsøkonomisk styring af økonomien. Det grundlæggende vilkår i økonomien er derfor usikkerhed, hvorfor evnen til at forudse, hvordan økonomien vil fungere, er meget begrænset. Der er simpelthen for mange dynamiske faktorer i økonomien til, at man kan bruge den økonomiske teori til i særlig høj grad at *forudse*, hvordan økonomien vil udvikle sig, for eksempel når man vedtager økonomiske indgreb. Kritikere af den neoklassiske økonomi fremhæver ofte dennes manglende evne til at forudse finanskrisen i 2008. Tværtimod hævdede den ene neoklassiske økonom efter den anden i årene op til finanskrisen, at markedsøkonomien nu var inde i en stabil udvikling.

Opgaven for de heterodokse økonomiske teorier er derfor i højere grad at *forklare* de økonomiske sammenhænge med relevant inddragelse af de samfundsmæssige forhold, der påvirker den økonomiske udvikling, men også at udvikle økonomien, så den økonomiske ulighed, de negative konsekvenser af finansialiseringen og globaliseringen af økonomien og miljø- og klimakrisen kan modvirkes.

---

* Det sidste inddrages især i den feministiske økonomi, som vil blive præsenteret i nr. 6 af POLIS, hvor temaet er køn.

Økonomiske teorier og bæredygtighed

Efter denne kortfattede generelle introduktion af neoklassisk og heterodoks økonomisk teori kan man stille spørgsmålet: Hvilket svar har de forskellige økonomiske teorier på, hvordan man skal tackle miljø- og klimakrisen?

Miljøøkonomisk perspektiv

I forlængelse af den neoklassiske økonomi (mainstreamøkonomien) er svaret miljøøkonomi.

Miljøøkonomien befinder sig inden for den mainstreamøkonomiske tradition. Udgangspunktet er, at miljø- og klimaproblemerne principielt kan løses inden for en markedsøkonomisk ramme, men at det samtidig kræver nogle aktive og nye økonomiske værktøjer, der har særlig fokus på at løse miljø- og klimaproblemerne.

Miljøøkonomi beskæftiger sig med at udvikle miljøpolitikken (Berg, 2019; Schou, 2019) og de dertilhørende værktøjer samt analysere konsekvenserne af denne i relation til miljø og klima.

Den grundlæggende forståelse inden for miljøøkonomien er, at miljø- og klimaproblemerne repræsenterer *markedsfejl*, i den forstand at de miljømæssige omkostninger ikke er indregnet i priserne. Priserne tager ikke højde for de *negative eksternaliteter* i form af eksempelvis den forurening og det affald, der er forbundet med produktionen.

Miljøøkonomiens opgave er at udvikle værktøjer, der kan rette op på markedsfejlene og begrænse de negative miljømæssige konsekvenser af produktion af varer. Da miljøøkonomien grundlæggende tager udgangspunkt i en markedsøkonomisk forståelse, består værktøjerne først og fremmest i at udvikle *incitamentsstrukturer*, der både kan mindske de negative miljømæssige konsekvenser af produktionen og omlægge denne i mere miljøvenlig retning. Dette kan ske i form af eksempelvis grønne afgifter, der både kan påvirke forbrugerne og virksomhedernes adfærd, eller omsættelige kvoter, der primært har til sigte at påvirke virksomhedernes adfærd. Tankegangen ligger helt i forlængelse af den neoklassiske økonomiske teori, hvor de økonomiske aktørers adfærd er rationel, fordi den reagerer på ændringer i priserne/omkostningerne.

Ifølge den miljøøkonomiske tilgang vil det at bruge incitamenter og dermed bruge markedsmekanismen til at løse miljø-

og klimaproblemerne være den mest hensigtsmæssige måde at gribe det an på, da det – ud over at forbedre miljø og klima – også er med til at sikre omkostningseffektivitet i virksomhederne og dermed gøre virksomhederne konkurrencedygtige, selv i en periode hvor de skal omlægge produktionen i mere miljøvenlig retning.

Som nævnt er udgangspunktet for den miljøøkonomiske tilgang, at de markedsfejl, som miljø- og klimaproblemerne i sidste ende er en konsekvens af, kan rettes op gennem afgifter, skatter, tilskud og lignende, der har til formål at skabe de rigtige incitamenter for forbrugere og virksomheder. Udfordringen ligger på det politiske niveau, da indgreb af denne karakter kræver politiske beslutninger, for slet ikke at tale om nødvendigheden af internationale politiske aftaler.

Det kræver nye økonomiske værktøjer at rette op på de markedsfejl, der er årsag til problemerne, men med den rette politiske opbakning kan det lade sig gøre uden at ændre det grundlæggende økonomiske system. Ifølge den miljøøkonomiske tankegang er det netop markedsøkonomien, der er den mest hensigtsmæssige ramme til at løse miljø- og klimaproblemerne, da de markedsøkonomiske incitamenter gør, at man kan skabe forudsætningerne for at løse problemerne, samtidig med at det kan gøres på en omkostningseffektiv måde.

Økologisk økonomisk perspektiv

I modsætning til den miljøøkonomiske tankegang er udgangspunktet for den økologiske økonomiske tilgang, at økonomien grundlæggende skal organiseres på en anden måde, selv om man ikke afviser at anvende markedsøkonomiske værktøjer i form af påvirkning af prisdannelse via eksempelvis afgifter. For at udvikle økonomien, så den befinder sig inden for de planetære grænser, er det imidlertid nødvendigt at etablere nogle klare grænser for, hvordan markedsøkonomien skal fungere både med hensyn til ressourceudnyttelse og konsekvenser af forurening og affald. Derfor må udgangspunktet være de begrænsninger, som sættes af naturen. Den økologiske økonomiske tilgang er i princippet en tværvidenskabelig eller holistisk tilgang, da man tager udgangspunkt i de biologiske/fysiske rammer for menneskets økonomiske aktiviteter. Nøgleordet bliver bæredygtighed inden for de planetære grænser.

Derved adskiller den økologiske økonomi sig også fra den neoklassiske økonomiske teori, idet den i selve grundlaget for den økonomiske teori tænker på tværs af naturvidenskab og samfundsvidenskab. Samtidig afviser den også, at økonomien kan forstås ud fra det nytteperspektiv, som er indeholdt i den neoklassiske økonomi, da det indebærer en tro på en økonomisk vækst, der ikke er bæredygtig (Cato, 2021; Gjerding, 2022).

Hvilke konsekvenser får dette så for den politik, der skal føres, hvis man tager udgangspunkt i den økologiske økonomiske teori?

Med hensyn til den effektive allokering af ressourcer afviser den økologiske økonomiske teori ikke, at man kan bruge afgifter og andre økonomiske instrumenter til at fastsætte priser, der tager højde for eksternaliteterne, for eksempel gennem en CO₂-afgift. Men det er ikke tilstrækkeligt til at løse omfanget af miljø- og klimaproblemerne. Udtrykt i økonomiske termer er de eksterne omkostninger ved det niveau af forbrug og produktion, vi kender i dag, så store i form af konsekvenser for miljø og klima, at disse ikke kan internaliseres i priserne. Man er nødt til at gribe mere effektivt ind med mere omfattende indgreb, for eksempel i form af en meget høj beskatning af luksusforbrug, mens man får en lav beskatning, hvis man investerer noget af sin indkomst i grøn produktion. Pointen ved denne form for økonomisk politik er, at man målrettet indretter skatter og afgifter efter en grøn udvikling.

En økologisk økonom vil formulere det på denne måde: Vi kan ikke håndtere problemerne med markedet ved at bruge markedet. Vi skal bruge det politiske niveau og andre samfundsmæssige institutioner!

Hvor ikke mindst den neoklassiske økonomi fremhæver frihandel og globalisering som vigtige forudsætninger for den økonomiske vækst, fremhæver de økologiske økonomer de problematiske sider af denne udvikling dels i form af de miljømæssige konsekvenser af den globale transport, dels fordi globaliseringen har medført, at den rigeste del af verden har fået et forbrug, der langt overstiger de planetære grænser.

Post-keynesiansk perspektiv

I sagens natur var Keynes ikke opmærksom på hverken miljø eller klima, da han udviklede sine teorier i 1930'erne. Så spørgsmålet er, hvordan post-keynesianere ser på, hvordan miljø- og klimakrisen kan løses?

Som udgangspunkt er post-keynesianerne enige i, at vi står midt i en miljø- og klimakrise, og at dette kræver en ny form for økonomisk politik. Post-keynesianere er (som Keynes også var) tilhængere af et markedsøkonomisk system, men samtidig tilhængere af en aktiv økonomisk politik, der kan løse både de økonomiske problemer og klimakrisen.

Den historiske udvikling peger på, at der i gennemsnit sker en produktivitetstigning på cirka 2 procent om året. Hvis dette fortsætter, vil der i løbet af cirka 40 år ske en fordobling af produktiviteten med deraf følgende stigning i produktionen. Hvis miljø- og klimakrisen skal løses, skal en sådan produktivitetstigning ikke resultere i øget produktion og øget forbrug, men kan for eksempel bruges til nedsat arbejdstid og fokus på grønne investeringer.

Post-keynesianere retter en grundlæggende kritik imod den herskende form for økonomisk teori og økonomisk politik – den såkaldte mainstreamøkonomi (Jespersen, 2020). De accepterer ikke mainstreamøkonomiens fokus på at skabe balance på de offentlige budgetter, da et sådant fokus hindrer løsning af både strukturelle og økonomiske problemer, for eksempel arbejdsløshed, og klimakrisen. Ved ikke at gribe radikalt ind vil vi efterlade en klimagæld til børn og børnebørn i form af stadig større miljø- og klimaproblemer.

Derfor er det nødvendigt at føre en meget aktiv økonomisk politik, som af post-keynesianere ofte kaldes ”Green New Deal” med henvisning til 1930'ernes New Deal. Pointen er, at det samfundsøkonomiske råderum er meget betydeligt, så man kan øge både private og offentlige grønne investeringer. Pengene kan skaffes ved, at staten udsteder obligationer, så den meget store private opsparring, der eksisterer, kan omsættes til aktive grønne investeringer.

Men vil det ikke betyde, at der vil blive underskud på de offentlige budgetter, og at den offentlige gæld vil stige? Nej, siger post-keynesianerne. Jo, på kort sigt, men de peger blandt andet på to forhold, der vil sikre, at der på lang sigt ikke vil opstå problemer med den offentlige gæld. For det første vil multiplika-

torvirkningen sikre, at investeringerne vil tjene sig ind, og for det andet kan man med fordel øge skatterne på forurening, for eksempel i form af en CO₂-skat, der ovenikøbet kan være progressiv for at sikre, at der ikke opstår sociale skævheder.

Konklusionen ud fra et post-keynesiansk perspektiv er, at det for det første er nødvendigt at investere ganske store beløb i den grønne omstilling for at undgå at ophobe en "klimagæld", og at der for det andet nationaløkonomisk er rigeligt råd til de nødvendige investeringer ved en kombination af offentlig låntagning og forøgede skatter. Med andre ord skal man som udgangspunkt fastholde et markedsøkonomisk system, men udvikle stærke statslige redskaber til at fremme en bæredygtig og grøn udvikling.

Det kritiske økonomiske perspektiv

De teorier, der er præsenteret ovenfor, tager udgangspunkt i, at markedsøkonomien er grundlaget for økonomien. Forskellen mellem teorierne består i, hvordan disse betragter balancen mellem markedsøkonomi og forskellige former for offentlig regulering af økonomien: Hvor aktiv skal staten/det offentlige være i den nødvendige omstilling til en mere grøn og bæredygtig økonomi?

En anden måde at stille spørgsmålet på – inspireret af kritisk økonomisk teori – er, hvorfor man er nødt til at gribe ind over for markedsøkonomien, hvis man skal gøre sig håb om at kunne løse miljø- og klimakrisen? Udgangspunktet for den kritiske økonomiske teori, som den er udformet i dag, er, at der godt kan eksistere markedsøkonomiske elementer i økonomien, da dette på nogle områder er den bedste måde at regulere udbud og efterspørgsel på. Men skal man for alvor kunne løse miljø- og klimakrisen, er man ifølge den kritiske økonomiske tænkning nødt til at gribe ind over for den private ejendomsret til produktionen, så denne kan planlægges ud fra samfundsmæssige hensyn og ikke efter virksomhedernes profithensyn.

Udgangspunktet for den kritiske økonomiske teori (Dragsted, 2021; Lawson, 2016; Hansen, 2020) er, at årsagen til miljø- og klimakrisen dybest set skal findes i selve den kapitalistiske markedsøkonomi. Skal der derfor gøres noget for at modvirke krisen, er det nødvendigt at gribe ind over for selve den kapitalistiske måde at indrette økonomien på. Svaret er derfor, at der skal udvikles en øko-socialisme, der forbinder en ændret

økonomisk struktur, herunder nye ejendomsformer, med det nødvendige hensyn til natur og klima.

Den kapitalistiske økonomi er baseret på økonomisk vækst. Uden denne vil virksomheder ikke kunne klare sig i konkurrencen. Virksomhederne er på grund af konkurrencen fanget i en ”produktivitets-fælde”, hvor der stilles krav om stigende produktivitet, og samtidig er virksomhederne afhængige af, at forbruget stiger.

Historisk er væksten under kapitalismen tæt forbundet med brug af fossile brændstoffer. Faktisk er det vanskeligt at forestille sig en vækst i den størrelsesorden, som vi har oplevet i Vesten, uden intensiv brug af fossile brændstoffer. Derfor stiller kritiske økonomer også det spørgsmål, om det er realistisk overhovedet at kunne nedbringe CO₂-udledningen, så længe det skal ske samtidig med, at vi har en kapitalistisk vækstøkonomi. Der vil blandt andet på grund af stigende priser og en eventuel CO₂-skat være et incitament til at udvikle energieffektiviteten, men det vil blot medføre yderligere produktion og fornyet vækst.

Som alternativ til markedsøkonomi og kapitalisme må man satse på at bryde den private ejendomsret til produktionsmidlerne og etablere fællesejede virksomheder og statsdrevet produktion, der kan tage de nødvendige miljø- og klimamæssige hensyn ved at udnytte energieffektiviseringer og nye teknologier, i stedet for at satse på fortsat vækst, som vi kender den. Ved en anden styring af økonomien kan man gå efter at producere goder og varer, der reelt styrker velfærden, i stedet for at fortsætte med et forbrug, der er med til at skærpe miljø- og klimakrisen.

De kritiske økonomer er langt hen ad vejen enige med de økologiske økonomer om, at vejen frem er et markant ændret forbrug, der respekterer naturens grænser. Forskellen består i, at de kritiske økonomer ser det som en nødvendighed fundamentalt at ændre ejerforholdene, hvis det skal være realistisk at modvirke miljø- og klimakrisen.

Den helt afgørende forskel er synet på *markedsøkonomien* og synet på, i hvilket omfang miljø- og klimaproblemerne kan løses inden for en markedsøkonomisk ramme. Eller endnu mere generelt formuleret: troen eller den manglende tro på, at miljø- og klimakrisen kan løses inden for det økonomiske system, som vi kender i dag, og som afhængigt af terminologi kan karakteriseres som blandingsøkonomisk eller kapitalistisk.

Økonomi, miljø og fagdidaktik

Som nævnt er et af formålene med dette nummer af POLIS at sætte økonomiundervisningen til debat ved – med udgangspunkt i miljø- og klimakrisen – at præsentere forskellige tilgange til selve økonomifaget. En sådan pluralistisk tilgang til økonomiundervisningen har naturligvis nogle fagdidaktiske konsekvenser, for hvordan skal man gribe økonomiundervisningen an? Økonomi bliver af eleverne ofte betragtet som den vanskeligste af samfundsfags discipliner, så at gribe undervisningen mere pluralistisk an, end det er sædvanligt i dag, rejser en række fagdidaktiske problemstillinger.

Det er indlysende, at man naturligvis skal introducere eleverne til den neoklassiske økonomiske teori, men hvilke andre teorier skal inddrages for at give eleverne indsigt i, at økonomi har et mindst lige så pluralistisk præg som de andre samfundsvidenskabelige discipliner. I dette nummer præsenterer vi fire forskellige tilgange – den miljøøkonomiske, den post-keynesianske, den økologiske og den kritiske – hvilket i sig selv er en didaktisk udfordring. Dertil kommer, at vi i POLIS 6 (forår 2023) introducerer den feministiske økonomiske teori. Spørgsmålet er så, hvordan man i den praktiske undervisning på overskuelig vis kan vise eleverne hovedlinjerne i de forskellige teorier. En oplagt mulighed, som bliver præsenteret i dette nummer, er at bruge miljø- og klimakrisen som tematisk udgangspunkt, idet denne er hensigtsmæssig til at vise forskellene i synet på, hvad økonomi overhovedet skal beskæftige sig med (for eksempel forskellen mellem miljøøkonomi og økologisk økonomi), og hvad synet er på markedsøkonomi, statens rolle m.m.

På den måde kan man sikre, at økonomiundervisningen tager udgangspunkt i et for eleverne særdeles relevant emne som miljø og klima, samtidig med at de får et alsidigt indblik i den økonomiske teoris mangfoldighed. Denne alsidighed er samtidig et led i den demokratiske dannelse, der jo blandt andet består i at præsentere eleverne for forskellige samfundsvidenskabelige teorier, der kan skabe udgangspunkt for, at de kan danne deres egne holdninger.

Lidt mere overordnet kræver de forskellige økonomiske teorier, at man på et vist niveau inddrager paradigmebegrebet i økonomiundervisningen, og at eleverne på den måde får en opfattelse af, at økonomiundervisningen indebærer forskellige

opfattelser af, hvad økonomi overhovedet er for en størrelse.
 Dette kan illustreres i følgende oversigt.

	Genstands- felt for økonomien (ontologi)	Hvordan kan økono- mien stu- deres (epistemo- logi)	Syn på markeds- økonomi	Syn på statens rolle	Ejendoms- former	Håndtering af miljø- og klimakrise
Neoklassisk teori	Individuelle økonomiske aktører (husholdninger, virksomheder)	Rationelt handlende og nyttemaksimerende økonomiske aktører (homo economicus)	Markedsøkonomien er grundlaget for en effektiv fordeling af ressourcer. Markedsøkonomien tenderer mod ligevægt	Statens rolle er at sikre markedsøkonomien og anvende priserne til at regulere aktørernes adfærd	Privat ejendomsret bør være grundlaget for økonomien	Primært gennem markedsøkonomiske incitamenter
Post-keynesiansk teori	Makro-økonomiske sammenhænge	De økonomiske aktører agerer under usikkerhed (animal spirit)	Markedet er ikke selvregulerende	Statens rolle er at føre en aktiv konjunkturregulerende økonomisk politik	Privat ejendomsret er grundlaget for økonomien	Aktive investeringer og fremme af grønne investeringer = grøn vækst
Økologisk teori	Samspillet mellem økonomi og natur	De økonomiske aktørers påvirkning af miljø og klima	Markedsøkonomien skal underlægges hensyn til miljø og klima	Staten skal prioritere miljø og klima i forhold til økonomisk vækst og skal regulere den økonomiske adfærd	Den private ejendomsret er grundlaget for økonomien, men kan pålægges restriktioner af hensyn til miljø og klima	De planetære grænser (hensyn til miljø og klima) skal sætte grænserne for de økonomiske aktiviteter.
Kritisk teori	Modsatninger i den kapitalistiske økonomi	De økonomiske aktørers adfærd skal forstås inden for rammen af det kapitalistiske klassesamfund	Markedsøkonomien er årsagen til miljø- og klimakrisen. Kan kun bruges i begrænset omfang	Staten skal have det overordnede ansvar for økonomi, miljø og klima	De vigtigste virksomheder skal være offentligt ejede, medarbejderjede, andelsejede el. lign	Ændring af ejendomsformer og ændring af holdningen til økonomisk vækst

Model: Paradigmer og økonomiske teorier – en fagdidaktisk oversigt

Ontologi handler om, hvordan en videnskab opfatter sit genstandsfelt, og hvordan dette genstandsfelt betragtes, mens epistemologi handler om, hvordan genstandsfeltet kan studeres.

Hvis man skal forklare elever, hvorfor det er vigtigt at skelne mellem de forskellige økonomiske teories genstandsfelt og betragtningsmåde, er lige præcis miljø- og klimaområdet meget illustrativt, da man – jævnfør modellen – med dette som eksempel kan påvise de principielle forskelle med hensyn til:

- Hvad der er vigtigt at beskæftige sig med, når man arbejder med økonomisk teori (ontologi og epistemologi)
- Hvorfor de økonomiske teorier har et så forskelligt syn på markedsøkonomien og statens rolle
- Hvad er økonomisk vækst overhovedet? Både den økologiske og den kritiske økonomiske teori sætter spørgsmålstegn ved selve begrebet økonomisk vækst og introducerer begreber som nulvækst og modvækst. Vækstbegrebet bliver også diskuteret blandt miljøøkonomer, blandt andet i forhold til at udvikle et grønt nationalregnskab som modsætning til det traditionelle BNP og inddrage miljømæssige forhold til de økonomiske modeller, der benyttes af blandt andet Finansministeriet. Andre – for eksempel post-keynesianere – lægger vægt på et begreb som grøn vækst.

Uanset teoretisk udgangspunkt tales der om vækst, så det bliver en vigtig undervisningsopgave at diskutere begrebet i al dets mangfoldighed.

På de følgende sider udfoldes de økonomiske teorier, der er nævnt i oversigten, som et oplæg til en fagdidaktisk diskussion af, *hvorfor* det er vigtigt at inddrage bæredygtighedsbegrebet, *hvad* der særligt skal lægges vægt på, og *hvordan* man skal gribe undervisningen an.

Litteratur

- Andersen, Line Niebuhr og Skött, Jakob Sinding (2021): *Økonomibogen*, København: Columbus.
- Berg, Rasmus Kehlet (2019): "Hvordan kan miljø- og klimahensyn integreres i den økonomiske politik?" Webadresse: <https://tidsskrift.dk/politik/article/view/117728/165774>
- Blaug, Mark (1973): *Economic Theory in Retrospect*, London: Heinemann Education.
- Borgnäs, Kajsa (2016): "Uten for boxen, Vad är heterodoks nationalekonomi" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidskriftet Fronesis.
- Cato, Molly Scott (2021): *Environment and Economy* (2. udg). London og New York: Routledge.
- Chang, Ha-Joon (2016): *23 ting man fortier om kapitalismen*, Århus: Klim.
- Dragsted, Pelle (2021): *Nordisk Socialisme*, København: Gyldendal.
- Dragsted, Pelle (2021): *Nordisk socialisme*, København: Gyldendal.
- Gjerding, Maria Reumert (2022): "I dag har det grønne foregangsland Danmark opbrugt sin del af klodens ressourcer for 2022". *Information* 28. marts 2022.
- Hansen, Mogens (2020): *Økonomiske teorier – fra klassikere til klimakrise*, København: Columbus.
- Hylmø, Anders (2016): "Den moderne nationalekonomien som videnskabelig stil og disciplin" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidskriftet Fronesis.
- Isaksen, Bo og Nielsen, Dennis Lundin (2022): *Basal økonomi – en kort introduktion til økonomi*, København: Columbus.
- Jespersen, Jespersen (2020): *Kriseøkonomi og klimagæld*, København: Jensen og Dalgaard.
- Jørgensen, Andreas Pinstrup (2020): *Medejer*, København: Gyldendal.
- Lawson, Tony (2016): "Den heterodokse økonomiens natur" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidskriftet Fronesis.
- Milonikas, Dimitris (2016): "Lärdomar från krisen" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidskriftet Fronesis.
- Nielsen, Jørgen Steen, Gjerding, Sebastian og Gøttsche, Nikola Nedeljkovic (2018): "Først lærer vi økonomerne at kende", København: Informations Forlag.
- Piketty, Thomas (2013): *Kapitalen i det 21. århundrede*, København: Gyldendal.
- Piketty, Thomas (2019): *Kapital og ideologi*, København: Informations Forlag.
- POLIS 4 (2022), København: Columbus.
- Poul Schou (2019): "Mainstreamøkonomisk forskning kan bidrage til at løse klimaproblemerne", *Information* 17. december 2019.
- Raworth, Kate (2018): *Doughnut-økonomi*, København: Informations Forlag.
- Shaikh, Anwar (2016): *Capitalisme – Competition, Conflict, Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Stalsberg, Linn (2020): *Det er nok nå*, Oslo: Manifest.
- Stalsberg, Linn (2021): *Efter Pandemien*, Oslo: Manifest.
- Syll, Lars Pålsson (2016): "Tony Lawson og kritikken av den nationalekonomiske videnskab – en introduktion" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidskriftet Fronesis.
- Sørensen, Jacob Graves (2022): *Økonomiens kernestof*, København: Columbus.

Sørensen, Jacob Graves, Rasmussen, Martin Graves, Rasmussen, Janus Graves (2020): *IP&Ø. Grundbog i International politik og økonomi*, København: Columbus.

Taalbi, Josef (2016): "Realistisk økonomisk teori?" I *Fronesis* nr. 54-55: *Økonomisk vetande*, Malmø: Tidsskriftet Fronesis.
The Economics Books (2012), London.